

Шандра В.С.,

доктор історичних наук, професор,
старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>
(Київ, Україна), valshandra@gmail.com

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ ЯК ОЗНАКА САМОВРЯДУВАННЯ

DOI: 10.5281/zenodo.5652223

Метою статті є з'ясування чинників та прагнень, які спонукали земства українських губерній у складі Російської імперії розгорнути широку видавничу діяльність. А також виявити тематику видань та їхню спрямованість. Аналіз друкованої продукції земств дозволяє стверджувати, що вони прагнули шляхом видання зафіксувати і зберегти для власних потреб основну інформацію про результативність безпосередньої діяльності. У виданнях йшлося про обговорення та прийняття рішень на земських губернських і повітових зібраннях, спрямованих на піднесення місцевого господарювання. Для комунікації з виборцями і платниками податків практикувалося видавати звіти про власну роботу і про витрати коштів місцевих бюджетів. Через друковану продукцію земські управи повідомляли населення про обов'язкові розпорядження щодо виконання вимог і норм санітарії та гігієни, дотримання пожежних правил та попередження стихійних лих. Потреба у постійних стосунках, у тісному спілкуванні з населенням змушувала земства набувати у власність друкарні та збільшувати репертуар друкованої продукції.

До організаційно-звітної документації додавалися періодичні та просвітницько-тематичні видання. До останніх належала література, яку готували для населення фахівці, котрі служили у земстві агрономами, лікарями, ветеринарами, статистами. До видання власних праць вдавалися й різні локальні з'їзди, які відбувалися під егідою земств, а також окремі їхні структурні підрозділи, як от наради, комісії, бюро, ради. Друкована продукція сприяла піднесенню сільськогосподарської і загальної культури і свідчила, що земства, як самоврядні органи місцевої влади, плідно нею скористалися для мобілізації людності та для виконання покладених на них державою повноважень.

Ключові слова: видавнича діяльність, земства, гласність, самоврядування.

Shandra V.S.,

Doctor of Historical sciences, Professor, senior research employee
of Department of History of Ukraine XIX early XX century,
Institute of History of Ukraine, National academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), valshandra@gmail.com

Publishing activity of Ukrainian provinces' zemstvos as a sign of self-government

The purpose of the article is to find out the factors and aspirations that prompted the zemstvos of the Ukrainian provinces within the Russian Empire to expand their publishing activities, as well as to identify the topics of publications and their direction. The analysis of the printed products of zemstvos allows us to state that through the publication they sought to record and preserve for their own needs basic information about the effectiveness of direct activities. The publications discussed and made decisions at zemstvo provincial and county assemblies aimed at promoting local economy. In order to communicate with voters and taxpayers, it was practiced to issue reports on their own work and expenditures of local budgets. Through printed materials, the Zemstvo councils informed the population about the mandatory regulations on compliance with the

requirements and norms of sanitation and hygiene, compliance with fire regulations and prevention of natural disasters. The need for constant relations, in close communication with the population forced the zemstvos to acquire the ownership of the printing house and increase the repertoire of printed products. Periodicals and educational thematic publications were added to the organizational and reporting documentation. The latter included literature prepared for the population by specialists who served in the zemstvo as agronomists, doctors, veterinarians, and statisticians. Various local congresses, which took place under the auspices of zemstvos, as well as their separate structural subdivisions: meetings, commissions, bureaus, councils, also published their own works. Printed materials contributed to the rise of agricultural and general culture and testified that zemstvos, as self-governing bodies of local government, used it fruitfully to communicate with people and to fulfill the powers vested in them by the state.

Key words: *publishing activity, zemstvos, publicity, self-government.*

Постановка питання. Прагнення дотримуватися гласності, такій важливій ознаці самоврядування, змусило земців вдатися до найбільш доступної для свого часу формі комунікації з виборцем – через друковані видання. Ті стали надійною формою зв'язку земств з людністю, забезпечуючи поширення розпоряджень, особливо про обов'язкове виконання вимог санітарії під час епідемій, дотримання пожежних правил, попередження стихійних лих. Нехай і поступово, але земські видання почали витісняти неформальні комунікації, такі як чутки, поголоси, перекази. Підштовхувала до видавничої діяльності постійна потреба в спілкуванні земських гласних різних каденцій між собою, обмін ідеями і намірами, коли приймалися управлінські рішення для виконання. З друкованими протоколами, доповідями, звітами, кошторисами було куди легше працювати, а також фіксувати і зберігати інформацію аби повертатися до неї при практичних потребах. Спершу вони відігравали роль внутрішньої документації, а після опрацювання ставали своєрідними звітами перед виборцями.

Аналіз досліджень та публікацій. Видавничим справам земств дослідники приділяють небагато уваги, зосереджуючись на куди, здавалося б, важливіших складових їхньої діяльності, як от утримання в порядку шляхів та спорудження нових, розбудова освітньої і медичної мережі, сприяння у створенні кооперативів. Виняток становить розвідка О.С. Макієнка [10, с. 212–223], а з локальних – Т.Р. Соломонової (Кароєвої) [19, с. 48–51]. Вартує уваги й стаття 1930 р. Д. Граховецького про співпрацю Б. Грінченка з Полтавським земством [3, с. 251–261]. Цією розвідкою продовжую власне попереднє дослідження про культуру видавничої діяльності земств [21, с. 57–60]. За нашою гіпотезою, видавничу діяльність земств слід розглядати у контексті суспільних трансформацій і модернізації суспільства та пов'язувати з потребами самоврядної форми діяльності, з розвитком гласності, як неодмінної умови постійного спілкування з соціумом.

Виклад основного матеріалу. Спершу земці друкували свої матеріали у губернських друкарнях, але з часом почали закуповувати і облаштовувати власні. Про облаштування земської друкарні гласні Бердянського земського зібрання вперше заговорили вже 1867 р. і оскільки власних коштів забракло, вирішили запросити на її утримання і міську думу [16, с. 6, 16, 100]. Ось Катеринославське земство замало її лише 1897 р. [2, с. 278]. Збільшення ділового листування спонукало Єлисаветградське земство замати літографічний станок. Його запропонував придбати гласний Павло Зелений, активний сподвижник земського руху, який вважав, що гласність є обов'язком земців, а не лише правом виборців знати як вирішуються земські справи, аби людність могла контролювати своїх виборців «в честь или осуждение» [18, с. 64]. 1902 р. до впорядкування власної друкарні приступило й Полтавське земство [8, с. 55]. На початок ХХ століття переважна більшість повітових земств вже мали власні друкарні. В разі потреби і ті, і інші могли друкуватися і у приватних видавців.

Земці самостійно прийшли до необхідності займатися видавничою справою, адже закон про їхні повноваження не передбачав такої складової у їх діяльності [10, с. 214]. Підготовкою текстів до видання займалися службовці земських управ. З великої кількості друку виділяються якісним наповненням ті, котрі готували освічені і соціально активні діячі. Йдеться, наприклад,

про Івана Білоконського, секретаря харківської управи у 1899–1902 рр. Він мав гімназійну освіту, за участь у комуні Д. Лизогуба був засланий. Здобув досвід редагування в «Отечественных записках» і підготував до друку «Свод постановлений Харьковского губернского земства» за десять років, з 1890 по 1899, розміром понад 700 сторінок тексту. Вартий уваги і Євген Борисов, уродженець Київської губернії, який обрав для себе духовну службу і відповідно отримав таку ж освіту. Однак відмовився від сану і став, закінчивши Новоросійський університет, правником. Захопився українофільством, за що відбув заслання. У 1891–1900 рр. служив у Херсонському земстві і уклав «Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 годы». Найперше земства почали друкувати журнали (протоколи) засідань губернських зібрань. У 1880-х рр. набрав популярності друк статистичних оглядів власної діяльності. Харківське одним із перших підготувало такий огляд за 1865–1889 рр. (Харків, 1890). Для зручності користування губернські земства готували і систематичні зводи власних постанов і розпоряджень за досить великий проміжок часу. Полтавське, наприклад, за 1885–1916 роки. Систематичні зведення постанов і розпоряджень Полтавського губернського земства 1898, 1901, 1906, 1912 і 1915 рр. публікувалися досить великим накладом – 2 тис. прим. [8, с. 57–60]. Приклад губернських наслідували повітові земства. Феодосійське видало постанови за 1867–1912 рр., додавши до них описи повіту та детальний перелік земських повинностей (Феодосія, 1913). Тематична спрямованість видань губернських земств з часом збільшувалась внаслідок діяльності спеціальних комісій, які оприлюднювали власні рішення та рекомендації. Як от комісія із осушування боліт, що була створена на прохання 48 власників заболочених ґрунтів у Полтавській губернії (Полтава, 1914).

Для початку ХХ ст. характерною стала співпраця земств і державних установ, що відобразилося у вміщенні урядових і земських постанов в одному виданні. Йдеться про Херсонське земство, яке, йдучи назустріч розвитку місцевого тваринництва, такий важливий для краю галузі, заснувало ветеринарне відділення, яке й видало збірник розпоряджень, циркулярів та обов'язкових постанов «по ветеринарної частині» (Херсон, 1913–1914). Деякі губернські земства, як от Харківське, видавали постанови про дотримання санітарних норм. Для Харкова це було важливо, зважаючи на велику кількість промислових підприємств у місті, а тому земство напрацювало конкретні рекомендації щодо порядку утримання заводів, фабрик, майстерень, у яких працювало багато робітників (Харків, 1911). Чернігівське уважало за потрібне видати ухвалені у 1902–1916 рр. постанови про взаємне страхування маєтностей від вогню (Чернігів, 1916). Таврійське видрукувало інструкції про умови отримання позик на меліораційні роботи, що їх підготував відділ сільської економіки і сільськогосподарської статистики. Створені у складі губернських земств педагогічні бюро видавали збірники постанов для організації навчання у земських школах (Полтава, 1907–1909).

Власні «Труди» друкували лікарські ради і комісії, як структурно-допоміжні частини земств. Найпершими стали видані 1869 р. «Труды постоянной медицинской комиссии при Полтавской губернской земской управе». Пропозиції цієї комісії набули повсюдного схвалення, зокрема щодо боротьби із поширенням інфекційних хвороб [8, с.15]. При Бердянському повітовому земстві свої «Труди» друкувала сільськогосподарська комісія (Бердянськ, 1890). У них поміщалися протоколи засідань комісії, заяви щодо участі народних учителів, священників і селян у її засіданнях щоб поширювати серед хліборобів сільськогосподарські знання.

Звернулися до видавничої практики і повітові земства аби публікувати найголовніші документи, які свідчили і про обговорювані питання, і рішення повітових зібрань, що їх мали втілювати в життя управи. Одним із перших почали друкувати свої журнали Єлисаветградська управа (1865–1916), Одеська (1868–1916), Роменська (1871–1916), згодом – Аккерманська (1887–1917). Інші повітові земства віддавали перевагу друку власних постанов і доповідей земських управ. Так робило Миргородське земство. Деякі з них зупинялися на виданнях, присвячених одному із напрямків власної роботи. Йдеться про Маріупольське земство, яке друкувало збірники доповідей і постанов про народну освіту. Деякі об'єднували свої зусилля і видавали спільні із губернським земством постанови щодо розбудови освітньої мережі, як от Харківське (Харків, 1915–1917). Інші – удавалися до публікації збірників власних розпорядчих документів за великі

проміжки часу. Як от Бердянське земство підготувало до друку постанови за 1866–1908 рр. Так само Лохвицьке збрало і видало власні постанови за 1869–1909 рр., скориставшись послугами московського бюро по укладанню збірників губернських і повітових земств, що було засноване знаним того часу журналістом Володимиром Моноцковим (Москва, 1912). Такі ж постанови підготувало за 1867–1917 рр. й Ананьївське земство. Єлисаветградське, потерпаючи за здоров'я містян, видрукувало ухвали із санітарної і санітарно-ветеринарної частини, дотримання яких гарантувало б повітовому місту безпеку від поширення інфекційних хвороб (1916).

Відразу після заснування в 1911 р. почали друкувати свої видання губернські і повітові земства південно-західних губерній. Київське 1912 р. підготувало збірник правил і обов'язкових постанов щодо дотримання протипожежної безпеки (Київ, 1912), а наступного року – доповіді управи повітовому зібранню (Київ, 1912–1914). Подільське 1913 р. провело нараду з технічних питань і видало її постанови (Кам'янець-Подільський, 1913). Орієнтуючись на потреби місцевого населення воно підготувало збірник обов'язкових постанов про ветеринарію (Кам'янець-Подільський, 1915). Крім того, це земство, заснувавши губернську касу дрібного кредиту, друкувало постанови кооперативних нарад щодо закупівлі оселедців, солі, збуту буряка населенню (Кам'янець-Подільський, 1915). Волинське організувало того ж року перший з'їзд пасічників і видало його ухвали (Житомир, 1914). Правобережні повітові управи також друкували журнали, зокрема Літинська (1911–1917), Таращанська (1912–1917). Ямпольська ж віддала перевагу публікації доповідей, кошторису і розкладці податків (Ямполь, 1911–1914). Київське губернське земство розпочало публікацію власних довідкових книжок-календарів (1910–1914) та кошторисів земських повинностей (1912–1916).

Репертуар земських видань збільшився, бо додалися доповіді управ черговим губернським зібранням, матеріали нарад, які вони самі скликали з різних актуальних питань, як от: страхових інспекторів (Полтава, 1910), ветеринарів (Чернігів, 1910; Житомир, 1913), земців з приводу заснування цементного заводу (Полтава, 1911), бухгалтерів (Харків, 1911), службовців оціночно-податкової справи (Київ, 1912). Внаслідок чернігівської наради 1910 р. ветеринари отримали крім проєктів постанов і правил, інструкції по боротьбі з хворобами тварин. 1911 р. відбулася агрономічна нарада у Катеринославі, яку організувало повітове земство. Воно ж видало доповіді і постанови, які там були ухвалені (Катеринослав, 1912). А вже наступного року у Харкові відбулася ґрунтово-ботанічна нарада, проведена економічним відділом губернського земства, яка видрукувала виголошені мовцями промови та ухвали (Харків, 1912). Крім нарад практикувалися регіональні з'їзди, після яких земства публікували результати обговорення спільних справ. Серед них з'їзд представників земств, сільськогосподарських товариств і сільських господарів Чернігівської і Полтавської губерній (Ніжин, 1903), агрономів (Харків, 1906), агентів земського страхування (Харків, 1906). Постійно відбувалися спільні з'їзди земських лікарів і гласних щодо лікарсько-санітарної роботи у Катеринославській губернії. До 1903 р. їх відбулося дев'ять. Матеріали восьмого і дев'ятого з'їздів були опубліковані у 1903–1904 рр. 1910 р. у тому ж Катеринославі відбувся вже обласний з'їзд представників земств і сільських господарів Півдня Росії, публікація матеріалів якого отримала назву «Трудов».

Потребу надавати фахову сільськогосподарську освіту обговорював обласний з'їзд 1911 р. у Харкові. Його результати були опубліковані також у «Трудах» (1911–1912). Постанови з'їзду представників споживчих товариств і земських кас дрібного кредиту Миргородського повіту вийшли друком у Полтаві 1913 р. До з'їздів і друку обговорюваних там питань зверталося і Подільське земство, яке провело два форуми членів споживчих товариств (Жмеринка, 1909; Вінниця, 1913). Учасники з'їздів, прагнучи привернути увагу до актуальних, на їхнє бачення, питань, видавали свої промови і напередодні поширювали їх серед депутатів. Так зробив Павло Міклашевський, губернський гласний, видрукувавши записку до четвертого обласного з'їзду вчених ентомологів восьми південних губерній з приводу нищення шкідливих комах (Катеринослав, 1884).

Власні видання готували й окремі земські структури, які часто називалися бюро. До прикладу, статистичне бюро Полтавського губернського земства видрукували повітові подвірні переписи, у яких у таблицях представили економічне становище місцевого господарювання.

Періодичні земські видання також були досить різноманітними. Одні з них віддавали перевагу збірникам, інші – журнальним чи газетним формам. Збірники готували Херсонське і Чернігівське губернське земство, вісники – Катеринославське і Таврійське. 1895 р. статистичне бюро розпочало видання щорічника Полтавського губернського земства, до яких додалися «Земский обзор» та «Полтавская земская газета». Газета «Вестник Таврического земства» стала підписним листком, котрий щотижнево видавався упродовж 1897–1908 рр. і на своїх сторінках містив оголошення сільських господарів, приватних осіб та торгових фірм, відомості про ринковий збут товарів сільського господарства, сповіщення земських управ та інших закладів Таврійської губернії щодо сільського господарства. Його наклад 1907 р. сягнув 2400 примірників [1, с. 158]. Крім власних матеріалів періодичні видання пропагували передовий досвід господарювання, як от у «Сборнике Херсонского земства» (1896, №3) було вміщено працю Євгена Чикаленка «Борьба з засухами посредством обработке полей» [4, с. 547].

До газет як більш мобільних засобів зв'язку вдалися і земства південно-західних губерній, зокрема таких як «Вестник Балтского земства» та «Земская мысль» (Проскурів). Серед інших виділяються південні земства, де підприємливість перебувала на високому рівні. П.К. Шепченко підготував, а Бердянське земство видало брошуру накладом 500 примірників про вирощування шовкунів. Її поширенням займалися учителі і священники [22]. Сигізмунд Мокржецький як перший губернський ентомолог у Таврійській губернії друкував більшість своїх праць (понад 40) у Сімферополі у друкарні Таврійського губернського земства [12]. Володимир Євко видав свої спостереження і рекомендації про вирощування тютюну, промислової культури, яка швидко поширювалася, бо давала добрий прибуток [5, 6]. Активним видавцем стало і Київське губернське земство, яке мало у своїй структурі агрономічне відділення. Абрам Титов поділився досвідом занять бджільництвом [20], Семен Моргенштерн – розвитком виноградарства [14], Микола Пусеп – розведенням шовкунів [17]. Аби населення було інформованим про існуючі ринкові ціни на продукти харчування, земства розпочали друкувати відомості про них, найперше про збіжжя. Полтавська земська управа до такого заходу приступила у вересні 1881 р., заручившись підтримкою зібрання на підготовку до видання такого наповнення бюлетенів [15, с. 147].

Не останнє місце у видавничій справі відіграла і просвітницька спрямованість земств, адже вони прагнули мати освіченого виборця, грамотного господаря на землі, успішного підприємця, як і культурно розвинутого та свідомого громадянина. Спроби Б. Грінченка залучити Полтавське губернське земство, зокрема до видання біографії Івана Котляревського для широкого загалу, коштувало йому величезних зусиль [3, с. 251–261]. Крім Полтавського земства українську книжку видавали у власних друкарнях Чернігівське, Полтавське і Катеринославське земства [11, 12]. За спостереженнями Тетяни Кароєвої земства, спираючись на масив наявної літератури, могли засновувати бібліотеки. Зокрема так зробила Вінницька земська повітова управа, відкривши власну бібліотеку в 1911 р. [7, с. 243].

Дехто з далекоглядних і відповідальних земських гласних вважали, що видрукувані ними матеріали будуть свідченням їхньої роботи і стануть історичним джерелом для вивчення, а головне оцінки їхньої діяльності на благо рідного краю [18, с. IV]. І справді, це відповідало тодішнім реаліям, адже земці прагнули аби їх самовіддана праця була гідно оцінена і сучасниками і наступниками.

Земська видавнича продукція була спрямована на інформування населення про власну багатогранну діяльність, витрачання бюджетних коштів, піднесення сільськогосподарської і загальної культури. Вона свідчила, що земства, як самоврядні органи місцевої влади, плідно нею скористалися для співпраці з населенням аби виконати покладені на них державою повноваження – подолати господарську занедбаність та розбудувати місцеву інфраструктуру.

Список використаних джерел

1. Березняк Я.В. Газета «Вестник Таврического земства» як джерело вивчення економічної діяльності земств Таврійської губернії (1897–1908). *Наукові записки Тернопільського національного пед. у-ту ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2014. Вип. 1. С 158–162.*

2. Веселовский Б.Б. История земств за сорок лет. Санкт-Петербург: Изд-во О.Н. Поповой, 1911. Т. 4. 670 с.
3. Граховецький Д. З видавничої діяльності Б.Грінченка та Полтавського губернського зібрання в 1890 рр.//*За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття*. Київ-Харків: Держвидавництво Україна, 1930. Кн. 5. С. 251–261.
4. Діяльність земських установ на Херсонщині. 1865–1920: 3б. док. / Укл. В.Лебідь, О.Макієнко, І.Сінкевич та ін. Херсон: Айлант, 2015. 636 с.
5. Евко В.Е. Положение табаководства в Крыму и меры к его экономическому подъему. Ялта: Ялт. уезд. земство, [1913]. 32 с.
6. Евко В.Е. Опыты с удобрением табака на южном берегу Крыма за время 1911–1919 гг. Под ред. А.В. Отрыганьева. Ялта, 1929. 23 с.
7. Кароєва Т. Провінція у галактиці Гутенберга: книжкова культура подолян другої половини XIX – початку XX ст.: монографія. Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. С. 472.
8. Козаченко А.І. Земське самоврядування в Полтавській губернії (1864–1920 рр.): Історико-правове дослідження. Монографія. Полтава: Полтавський літератор, 2009. 208 с.
9. Коцур Н. Роль земств у становленні вітчизняної гігієни в Україні (друга половина XIX – початок XX століття). *Волинські історичні записки: Збірник історичних праць*. Житомир, 2010. Т. 5. С. 15–19.
10. Макієнко О.М. Видавнича діяльність земств в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2012. Вип. 10. С. 212–223.
11. Міжнародний зведений каталог-репертуар української книги, 1798–1923: наук. бібліогр. покажч.: у 3 т. Т. 1. 1798-1903. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського; редкол.: Л. А. Дубровіна (голова) [та ін.]; авт. кол.: Л. В. Беляєва [та ін.] Київ, 2019. 1074 с.
12. Міжнародний зведений каталог-репертуар української книги, 1798–1923: наук. бібліогр. покажч.: у 3 т. Т. 2. 1904–1916. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського; редкол.: Л. А. Дубровіна (голова) [та ін.]; авт. кол.: Л. В. Беляєва [та ін.] Київ, 2019. 1074 с.
13. Мокржецкий С.А. Вредные насекомые и болезни растений, наблюдавшиеся в Таврической губернии в течение 1913 г. Симферополь: тип. Тавр. губ. земства, 1914. 19 с.
14. Моргенштерн С.Г. Краткий обзор деятельности Киевского губернского земства по развитию виноградарства в губернии. Агр. отд. Киев. губ. зем. управы. Киев: тип. Ун-та св. Владимира, 1913. 6 с.
15. Полтавському губернському земському собранію XVII очередного созыва 1881 года губернской земской управы доклады. Полтава: Типография Н. Пигуренко, 1881. 89 с.
16. Постановления Бердянского чрезвычайного уездного земского собрания созыва 16–23 февраля 1872 г. Бердянск: Земская типография, 1873. 152 с.
17. Пусеп Н.А. Краткий обзор деятельности Киевского губернского земства по распространению и улучшению шелководства в губернии с 1907 по 1913 г. Агр. отд. Киев. губ. зем. управы. Киев: тип. насл. К. Круглянского, 1913. 15 с.
18. Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 годы / Сост. Е.И. Борисов. Елисаветград, 1895. 164 с.
19. Соломонова Т.Р. Видавнича діяльність Подільського земства 1904-1920 рр. *Наукові записки [Він.дер. пед. у-ту ім. М. Коцюбинського]*. Серія : Історія. 2002. Вип. 4. С. 48–51.
20. Титов А.Е.. Краткий обзор деятельности Киевского губернского земства по распространению и улучшению пчеловодства в губернии с 1908 по 1913 г. Агр. отд. Киев. губ. земск. управы. Киев: типо-лит. насл. К. Круглянского, 1913. 47 с.
21. Шандра В. Видавничі практики земств українських губерній Російської імперії. *Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти. Доповіді та повідомлення II Міжнародної наукової конференції (Львів, 29 жовтня 2021)*. Львів, 2021. С.57–60.
22. Шепченко П.К. Основные правила практического шелководства. Изд. Бердянского земства. Бердянск : тип. Аршавского и Нутис, 1900. 29 с.

References

1. Berezniak, Ya.V. (2014). Hazeta “Vestnyk Tavrycheskoho zemstva” yak dzherelo vyvchennia konomicnoi diialnosti zemstv Tavriiskoi hubernii (1897-1908) [The newspaper “Vestnyk Tavricheskogo zemstva” as a source for studying the economic activity of the zemstvos of the Tavri province (1897–1908)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho ped. u-tu im. V. Hnatiuka. Serii: Istorii. – Scientific notes of the Ternopil national pedagogue. in that name V. Hnatyuk. Series: History.* Ternopil, 1, 158–162. [in Russian].
2. Veselovskij, B.B. (1911). Istorija zemstv za sorok let. [History of zemstvos for forty years. St. Petersburg: O. N. Popovoy Publishing House]. Sankt-Peterburg: Izd-vo O.N. Popovoj, Vol. 4, 670. [in Russian].
3. Hrakhovetskyi, D. (1930). Z vydavnychoi diialnosti B. Hrinchenka ta Poltavskoho hubernskoho zibrannia v 1890 rr. [From the publishing activity of B. Grinchenko and the Poltava provincial assembly in 1890]. *Za sto lit: Materialy z hromadskoho y literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatku XX stolittia – Materials from the public and literary life of Ukraine in the 19th and early 20th centuries..* Kyiv-Kharkiv: Derzhvydavnytstvo Ukraina, 5, 251–261 [in Ukrainian].
4. Lebid, V. Makiienko, O. Sinkevych I. (Edc.). (2015). Diialnist zemskykh ustanov na Khersonshchyni. 1865–1920: Zb. dok. [Activities of Zemstvo institutions in Kherson Oblast. 1865–1920: Collection dock.] Kherson: Ailant, 636 [in Ukrainian].
5. Evko, V.E. (1913). Polozhenie tabakovodstva v Krymu i mery k ego jekonomicheskomu podiemu [The situation of tobacco growing in Crimea and measures for its economic recovery]. Jalta: Jalt. uezd. zemstvo, 32. [in Russian].
6. Evko, V.E. (1929). Opyty s udobreniem tabaka na juzhnom beregu Kryma za vremja 1911–1919 gg. [Experiences with tobacco fertilization on the southern coast of Crimea during 1911–1919]. Jalta, 23. [in Russian].
7. Karoieva, T. (2014) Provintsiiia u halaktytsi Hutemberha: knyzhkova kultura podolian druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: monohrafiia [Province in Gutenberg's galaxy: book culture of the Podolians in the second half of the 19th and early 20th centuries: monograph.]. Vinnytsia, TOV “Nilan-LTD”, 472. [in Ukrainian].
8. Kozachenko, A.I. (2009). Zemske samovriaduvannia v Poltavskii hubernii (1864–1920 rr.): Istoryko-pravove doslidzhennia. Monohrafiia [Zemsky self-government in the Poltava province (1864–1920): Historical and legal research. Monograph.]. Poltava: Poltavskiyi literator, 208 [in Ukrainian].
9. Kotsur, N. (2010). Rol zemstv u stanovlenni vitchyznianoj hihiieny v Ukraini (druha polovyna 19 – pochatok 20 stolittia). *Volynski istorychni zapysky: Zbirnyk istorychnykh prats Volyn historical records: Collection of historical works – Volyn historical records: Collection of historical works*, Zhytomyr, Vol. 5, 15–19 [in Ukrainian].
10. Makiienko, O.M. (2012). Vydavnycha diialnist zemstv v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Publishing activity of zemstvos in Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)] *Naddnyprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati – Transdnieper Ukraine: historical processes, events, figures*, Vol. 10, 212–223 [in Ukrainian].
11. Bieliaieva, L.V. (Ed.) (2019). Mizhnarodnyi zvedenyi katalog-repertuar ukrainskoi knyhy, 1798–1923: nauk. bibliohr. pokazhch. (Vols. 1–3). Vol. 1. 1798–1903. Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vepnadskoho [International combined catalog-repertoire of Ukrainian books, 1798–1923: science. bibliography Index: in 3 vols. Vol. 1. 1798–1903. National Library of Ukraine named after V.I. Vepnadskyi]. 1074 [in Ukrainian].
12. Bieliaieva, L.V. (Ed.) (2019). Mizhnarodnyi zvedenyi katalog-repertuar ukrainskoi knyhy, 1798–1923: nauk. bibliohr. pokazhch. (Vols. 1–3). Vol. 1. 1798–1903. Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vepnadskoho [International combined catalog-repertoire of Ukrainian books, 1798–1923: science. bibliography Index: in 3 vols. Vol. 2. 1904–1916. National Library of Ukraine named after V.I. Vepnadskyi]. 1074 [in Ukrainian].

13. Mokrzhetskij, S.A. (1914). Vrednye nasekomye i bolezni rastenij, nabljudavshiesja v Tavricheskoj gubernii v techenie 1913 g. [Mokrzhetsky S.A. Harmful insects and plant diseases observed in the Tavrichesky province during 1913] Simferopol': tip. Tavr. gub. zemstva, 19. [in Russian].
14. Morgenshtern, S.G. (1913). Kratkij obzor dejatel'nosti Kievskogo gubernskogo zemstva po razvitiju vinogradarstva v gubernii. Agr. otd. Kiev. gub. zem. upravy [A brief overview of the activities of the Kyiv gubernatorial zemstvo on the development of viticulture in the gubernia. Agr. department Kyiv. lips land management]. Kiev: tip. Un-ta sv. Vladimira, 6 [in Russian].
15. Poltavskomu gubernskomu zemskomu sobraniju XVII ocherednogo sozyva 1881 goda guberskoj zemskoj upravy doklady [Reports to the Poltava Provincial Zemstvo Assembly of the XVII Regular Convocation of 1881 of the Provincial Zemstvo Administration]. Poltava: Tipografija N. Figurenko, 89 [in Russian].
16. Postanovlenija Berdjanskogo chrezvyčajnogo uezdnogo zemskogo sobranija sozyva 16–23 fevralja 1872 g. [Resolutions of the Berdyansk extraordinary county zemstvo assembly convoking February 16–23, 1872] Berdjansk: Zemskaja tipografija, 152 [in Russian].
17. Pusep, N.A. (1913). Kratkij obzor dejatel'nosti Kievskogo gubernskogo zemstva po rasprostraneniu i uluchsheniju shelkovodstva v gubernii s 1907 po 1913 g. Agr. otd. Kiev. gub. zem. upravy. [rief overview of the activities of the Kyiv gubernatorial zemstvo on the expansion and improvement of sericulture in the gubernia from 1907 to 1913. Agr. department Kyiv. lips land management] Kiev: tip. nasl. K. Krugljanskogo, 15 [in Russian].
18. Borisov, E.I. (Ed.) (1895). Sistemateskij svod postanovlenij Elisavetgradskogo uezdnogo zemskogo sobranija za 1865–1895 gody [Systematic record decreed by Yelisavetgrad county zemstvo assembly for 1865–1895] Elisavetgrad, 164 [in Russian].
19. Solomonova, T.R. (2002). Vydavnycha diialnist Podilskoho zemstva 1904–1920 rr. [Publishing activity of the Podilsk Zemstvo 1904–1920]. *Naukovi zapysky [Vin.der. ped. u-tu im. M. Kotsiubynskoho]. Serii: Istoriia – Scientific notes [Vin.der. ped. in that name M. Kotsyubynskij]*, 4, 48–51 [in Ukrainian].
20. Titov, A.E. (1913). Kratkij obzor dejatel'nosti Kievskogo gubernskogo zemstva po rasprostraneniu i uluchsheniju pchelovodstva v gubernii s 1908 po 1913 g. Agr. otd. Kiev. gub. zemsk. upravy [A brief overview of the activities of the Kyiv gubernatorial zemstva on the spread and improvement of beekeeping in the gubernia from 1908 to 1913. Agr. department Kyiv. lips Zemstvo management]. Kiev: tipo-lit. nasl. K. Krugljanskogo, 47 [in Russian].
21. Shandra, V. (2021). Vydavnychi praktyky zemstv ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii [Publishing practices of Ukrainian provincial zemstvos of the Russian Empire]. *Vydavnychi rukh v Ukraini: seredovyshcha, artefakty. Dopovidi ta povidomlennia II Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Lviv, 29 zhovtnia 2021) – Publishing movement in Ukraine: environments, artifacts. Reports and announcements of the II International Scientific Conference (Lviv, October 29, 2021)*. Lviv, 2021. 57–60 [in Ukrainian].
22. Shepchenko, P.K. (1900). Osnovnye pravila prakticheskago shelkovodstva. Izd. Berdjanskago zemstva [Basic rules of practical sericulture. Ed. Berdyansk Zemstvo.]. Berdjansk: tip. Arshavskago i Nutis, 29 [in Russian].